

всякденно-побутові, народнопісенні семантико-синтаксичні структури, фразеологію. Такі маркери усності органічні в його мовомисленні, вкорінені в глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття.

Шевченкова оповідь відображає злиття у творчому мовомисленні художника Слова поетики пісенності, народнорозмовності й інтелектуалізованої книжності. Перевага двох перших якостей зумовлює його народний стиль з повсякденно-побутовими маркерами усності.

Лариса Кравець

«ДОЛЕ! ДОЛЕ! МОЯ ТИ СПІВАНЯ ВОЛЕ!» (КОНЦЕПТ ДОЛЯ У ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА)

Доля – один із ключових концептів загальнонародної й індивідуальної свідомості, який визначає взаємодію людини з навколишнім світом, її діяльну чи бездіяльну позицію стосовно всього, що відбувається з нею або з тими, хто навколо неї. Важливість цього концепту в житті людини і соціуму визначила його чільне місце в міфологічних, релігійних, філософських, етичних системах та в мовотворчості багатьох майстрів слова.

Основу лінгвістичного вивчення концепту *доля* становлять праці О. О. Потебні, О. М. Афанасьєва, О. М. Веселовського, в яких проаналізовано етимологію слів *Бог, доля, судьба*, показано їх зв'язок із міфологічними персонажами та різними традиціями. У сучасних студіях вітчиз-

няних і зарубіжних мовознавців констатовано складність і багатогранність концепту *доля*, його тісний взаємозв'язок з іншими, не менш важливими, концептами *життя*, *смерть*, *воля*, *свобода*, *щастя*, а також *випадок*; акцентовано наявність численних і часом суперечливих інтерпретацій досліджуваного явища, що відображають національно-специфічні наївно-мовні уявлення, соціокультурний контекст, індивідуально-авторський світогляд (А. Вежбицька, Н. Д. Арутюнова, Т. В. Цив'ян, В. І. Постовалова, В. Г. Гак, В. М. Топоров, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, В. І. Кононенко, Л. Б. Тарнашинська, З. Г. Коцюба та ін.).

Концепт *доля* пронизує всю образну систему поезій Т. Шевченка та визначає її характерні риси. Актуалізація концепту відбувається на трьох рівнях: на рівні образу ліричного героя (*доля людини*), на рівні образу певної соціальної групи (*доля козаків*), на рівні образу України (*доля України*). Текстові реалізації засвідчують наявність у структурі концепту подвійного оцінного змісту – *доля (добра доля)* і *недоля (зла доля)*. Існує також варіант відсутності будь-якої долі: *Доле, де ти! Доле, де ти?/ Нема ніякої,/ Коли доброї жаль, боже,/ То дай злої, злої!* Характеристика концепту не обмежена згаданими атрибутивними лексемами, а виявляється в розгалуженій сітці епітетів. Поетичні означення до слова *доля* – *злая, лиха, добра(я), молодая, лукавая, слухняная, нещаслива, козацькая, чорнобрива, чужая, неправдива, святая* – ускладнюють семантику народнопісенного мотиву (Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура

мови) / С. Я. Єрмоленко. – Київ :Довіра, 1999. – С. 138; далі – Нариси).

Чинниками, що визначають долю або недолю ліричного героя, є сімейний стан (має батьків, одружений(-а) / сирота, байстрюк, покритка), соціальний статус (багатий / бідний), фізичне здоров'я (фізично здоровий / каліка), кохання (щасливе / нещасливе), вік (молодий / старий), місце знаходження (рідна земля / чужина). На рівні соціальної групи – відсутність / наявність соціального гноблення; на рівні України – відсутність / наявність національної і політичної незалежності. Детермінанти долі або недолі ліричного героя не втрачають актуальності на рівнях соціальної групи та України, проте домінантним тут є чинник відсутності / наявності волі.

Добру долю селянина визначають сукупно молодість, гарна зовнішність, заможність, щасливе кохання, наявність сім'ї, відсутність соціальної залежності (воля). Модель такої долі Т. Шевченко представив як *сон* в однойменному творі, виразивши водночас і власне уявлення про ідеальну спільність на рівні сім'ї: *І сниться їй той син Іван/ І уродливий, і багатий,/ Не самотній, а жонатий/ На вольній, бачиться, бо й сам/ Уже не панський, а на волі;/ Та на своїм веселім полі/ Свою-таки пшеницю жнуть,/ А діточки обід несуть.* Концепт доброї долі реалізовано через атрибутивні лексеми з позитивною конотацією, що характеризують різні аспекти життя людини. Як потверджують цитовані рядки, однієї або кількох із названих ознак для щасливої долі недостатньо, важлива наявність усіх. Головною із них, за Т. Шевченком,

є рівноправний емоційний зв'язок між людьми в сім'ї: *Свої воли, свої вози,/ А між парубками,/ Як маківка меж квітками,/ Цвіте, розцвітає./ Має поле, має волю,/ Та долі не має./ Його щастя, його доля –/ Мої чорні брови,/ Довгі вії, карі очі,/ Ласкавеє слово./ Oddай мене, моя мамо,/ Та не за старого,/ Oddай мене, моє серце,/ Та за молодого.* У мовосвіті Т. Шевченка сім'я, побудована на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, допомоги і підтримки, – це і показник доброї долі людини, й основа справедливого суспільного ладу, ідеальної України. Пройнята гармонією сільська сцена у надвечірній час, змальована у вірші «Садок вишневий коло хати», є, за словами Г. Грабовича, «іконним образом цього ідеалу» (Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – Київ : Критика, 1998. – С. 75).

Проте для переважної більшості героїв української поезії Т. Шевченка така доля недосяжна. Сироти, байстрюки, покритки, бідняки, каліки, нещасливі коханці – це представники маргінальних груп, існування яких пов'язане із невирішеними соціальними проблемами. Образи цих людей утілюють загальнонародське страждання. Їх доля недобра, зла: *Злая доля, може, на тім боці плаче, –/ Сироту усюди люде осміють;/ У їх доля дбає,/ А сироті треба самому придбать;/ Іде чумак з-за Лиману/ З чужим добром, безталанний,/ Чужі воли поганяє,/ Поганяючи, співає:/ «Доле моя, доле,/ Чом ти не такая,/ Як ініша чужая?...».* У надії знайти добру долю вони іноді покидають рідну землю: *За високими горами,/ За*

*широкими степами,/ На чужому полі,/ По волі-не-
волі/ Найду свою долю!/ Не в свитині, а сотником/
До тебе вернуся,/ Не в бур'яні – серед церкви/ Об-
німеш Петруся.* Та пошуки не увінчуються успі-
хом, тому що на чужині, за Т. Шевченком, *світ бо-
жий не милий. У чужому краю/ Не шукайте, не
питайте/ Того, що немає/ І на небі, а не тільки/ На
чужому полі./ В своїй хаті своя й правда,/ І сила,
і воля,* – наголошує поет.

У соціальних умовах Шевченкових часів сум-
ною видається доля літньої людини: *Минають
літа молодії,/ Минула доля, а надія/ В неволі зно-
ву за своє,/ Зо мною знову лихо діє/ І серцю жалю
завдає* («А. О. Козачковському); *Сиди ж один
собі в кутку./ Не жди весни – святої долі!/ Вона
не зійде вже ніколи/ Садочок твій позеленить,/
Твою надію оновить!/ І думу вольную на волю/
Не прийде випустить... Сиди/ І нічогісінько не
жди!..* («Минули літа молодії...»). «Тема самотнос-
ти, старости, очікування смерти, що розкривається
у роздумах суб'єктивного ліричного персонажа, пе-
реростає у філософський узагальнюючий висно-
вок про нікчемність і жалюгідність людини, ки-
нутої у цей світ. Досягається це лише глибоким
проникненням у семантику даного слова, повним,
вичерпним використанням можливих значень, за-
кладених у слові», – вважає Ю. Шевельов (Шерех
Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка / Ю. Ше-
рех // Поза книжками і з книжок. – Харків : Фоліо,
1998. – С. 61).

Козацька доля і доля України у поезіях Т. Шев-
ченка також мають негативний оцінний зміст,
мотивований насамперед утратою волі: *Україно,*

*Україно!// Серце моє, ненько!// Як згадаю твою
долю,/ Заплаче серденько!// Де поділось козаче-
ство,/ Червоні жупани?// Де поділась доля-воля,/*
Бунчуки, гетьмани?

Кореляція концептів *доля* і *воля* показова для мовотворчості Т. Шевченка, як і для фольклору: *Доле! Доле!// Моя ти співана воле! У поетовій уяві ці два концепти настільки зближуються, що породжують конденсований образ воли-долі: Старий/ Згадав свою Волинь святую/ І волю-долю молодую./ Свою бувальщину. Здобути волю, за Т. Шевченком, здебільшого означає здобути долю. Ця думка часто актуалізується у зв'язку із образом України: Ой Богдане!// Нерозумний сину!// Подивись тепер на матір,/ На свою Вкраїну,/ Що, колишучи, співала/ Про свою недолю,/ Що, співаючи, ридала,/ Виглядала волю.*

Метафоризований концепт *воля* в мові української поезії Т. Шевченка реалізує ідеї свободи людини та соціального визволення. «Характерно, – зазначає А. К. Мойсієнко, – що жодного разу поет не вживає епітета «вольний» до «Україна». ... Об'єктивно сучасна поетові Україна лишається світом неволі, нашою, але не своєю землею. Проте світ України в Шевченковому макрокосмі – так само об'єктивно – не обмежується певною соціально-історичною координатою буттєвості, яка в конкретно-історичних рамках репрезентує світ неволі. На рівні духовної координати світ України і є світ волі» (Мойсієнко А. К. Слово в апперцепційній системі поетичного тексту: Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – Київ : НАН України; Ін-т укр. мови, 2006. – С. 191). Син-

тезуючи знання минулого й сучасного життя українського народу, поет фокусується на його майбутньому, яке пов'язує з відновленням втраченої волі, рівності і загальнолюдської моралі. Образ щасливого прийдешнього реалізує, зокрема, аналогізація концептів *сім'я* й *Україна*, увиразнена означеннями *велика, вольна, нова: І мене в сем'ї великій, / В сем'ї вольній, новій, / Не забудьте пом'янути / Незлим тихим словом.*

Більшість текстових реалізацій концепту *доля* в українській поезії Т. Шевченка позначені впливом фольклору. «Шевченкова поезія наснажена народною піснею, її мотивами, виразами, характерною символікою, в якій переплітається світ природи і світ людських почувань, в якій тільки натяк на певний атрибут навколишнього світу, на ту чи ту пейзажну деталь викликає широке коло етнокультурних асоціацій. З піснею споріднюють поезію Шевченка характерні мотиви долі, сирітства, чужини, чумакування, туги за втраченою молодістю, за рідним краєм. Зміст і багатоплановий характер цих мотивів розкривається в усталених поетичних формулах, у народнопісенних прийомах відтінювання синонімів, антонімів, у прийомах метафорично-контекстуального оновлення семантики слова...», – зазначає С. Я. Єрмоленко (Нариси, С. 137–138). Для української народнопоетичної традиції характерні персоніфікації долі, що виявляються в численних звертаннях, уособлених суб'єктно-предикатній і предикатно-об'єктній сполучуваностях, а також епітетах (Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – Київ : Довіра, 2006. –

С. 193). «Ці персоніфікації відбивають у мові стародавні вірування наших предків у надприродну силу, яка визначає для кожного його земний шлях» (Там само). Аналогічні текстові реалізації концепту *доля* фіксуємо й у мові поезій Т. Шевченка: *Доле моя, доле! де тебе шукать?/ Вернися до мене, до моєї хати,/ Або хоч приснися... не хочеться спать; Так і доля: того лама,/ Того нагинає;/ Мене котить, а де спинить,/ І сама не знає; Пошли ж ти їй долю – вона молоденька,/ Бо люде чужії її засміють.*

Вплив українського фольклору наявний і в трактуванні *долі* як даної Богом, а отже, наперед визначеної: *Ой одна я, одна,/ Як билиночка в полі,/ Та не дав мені Бог/ Ані щастя, ні долі.* Детермінованість долі фіксуємо на всіх трьох рівнях: на рівні образу ліричного героя, на рівні образу козацтва та на рівні образу України. Найвиразніше вона виявляється на рівні образу ліричного героя, який постає пасивним виконавцем волі вищих сил, рабом обставин: *О боже мій милий! така твоя воля,/ Таке її щастя, така її доля!* Ступінь детермінованості настільки високий, що навіть спроби знайти свою долю, як це показано у багатьох творах, не дають результату: *Шука козак свою долю,/ А долі немає; Така-то доля тая,/ Хоч і не шукайте:/ Кого хоче – сама найде,/ У колисці найде.* Сумний кінець мають і намагання дізнатися про свою долю та змінити її («Причинна», «Тополя»). Звільнення від соціального та національного гніту теж часто уможливорює воля вищих сил: *Хто ж пошле нам спасеніє,/ Верне добру долю?/ Колись бог нам верне волю,/ Розіб'є неволю; Отак братів благих своїх/ Господь не за-*

буде,/ Воцариться в дому тихих,/ В сем'ї тій великій,/ І пошле їм добру долю/ Од віка до віка.

Частотним формальним показником детермінованої нещасливої долі в мові поезій Т. Шевченка є займенник *така*: *Орел вийняв карі очі/ На чужому полі,/ Біле тіло вовки з'їли, –/ Така його доля; Така її доля... О боже мій милий!/ За що ж ти караєш її, молоду? Зажурилась Україна –/ Така її доля! Плачте, діти козацькії, –/ Така ваша доля!* Слова «*така його / її / ваша доля*» виражають невідворотність нещастя, приреченість та безсилля людини (соціальної групи, народу) в певній ситуації.

Одночасно із ознакою детермінованості долі в мовотворчості Т. Шевченка актуалізовано ознаку її мінливості. Проте змінюється доля ліричних героїв, козацтва, України переважно в одному напрямку – негативному: *Полюбила молодого,/ В садочок ходила,/ Поки себе, свою долю/ Там занастила; «...А що за дівчина була,/ Так так що краля! і не вбога,/ Та талану господь не дав...»/ А може, й дав, та хтось украв,/ І одурив святого бога.* Щаслива доля до героїв Т. Шевченка приходить украй рідко і після тяжкого лиха, а долю України митець закликає виборювати: *Добра не жди,/ Не жди сподіваної волі –/ Вона заснула: цар Микола/ Її приснав. А щоб збудить/ Хиренну волю, треба миром,/ Громадою обух сталить;/ Та добре вигострить сокиру –/ Та й заходиться вже будить./ А то проспить собі небога/ До суду Божого страшного!*

Заклик до боротьби, який вперше прозвучав у «Заповіті» (1845 р.) та згодом ще в кількох

творах, серед яких і цитований «Я не нездужаю, нівроку...», кваліфікуємо як еволюцію в осмисленні долі. Митець відходить від традиційного вираження сподівання на добру долю, даровану вищими силами, і закликає до активних дій, спрямованих на звільнення від соціального та національного гніту.

Еволюцію аналізованого концепту фіксуємо і в поезії «Доля», де вперше автор представив розгорнутий антропоморфізований образ долі – *друга, брата, сестри*, акцентувавши партнерські стосунки людини і долі: *Ти не лукавила зо мною,/ Ти другом, братом і сестрою/ Сіромі стала; Ми не лукавили з тобою,/ Ми просто йшли; у нас нема/ Зерна неправди за собою.*

«Мовотворчість Шевченка, – підкреслює С. Я. Єрмоленко, – випереджала час, і народнопісенне слово вводилося в нові контексти, збагачувалося індивідуально-авторськими асоціаціями, причому воно було далеке від стилізації, тобто від поверхового освоєння народнопісенних мотивів» (Нариси, С. 135). У творчості наступних поколінь митців, зокрема у поезії ХХ ст., спектр антропоморфних асоціацій долі значно розширено та ускладнено семантику метафор.

Отже, *доля* в українській поезії Т. Шевченка переважно детермінована (долю посилає Бог; мати своїй дитині долю не дає, а просить у вищих сил), мінлива (долю можна знайти, а можна занепастити), нещаслива, неприхильна (може карати). Таку долю окремої людини і всього українського народу поет спостерігає в житті та констатує в художній формі. Болісно переживаю-

чи реальність, митець у своїй творчості синтезує минуле й сучасне та фокусується на майбутньому. Він бачить це майбутнє в умовах поєднання *долі* та *волі*. Ці два концепти пов'язані на всіх трьох розгляданих рівнях: *доля людини, доля соціальної групи (козаків), доля України*.

Тетяна Вільчинська

КОНЦЕПТ «БОГ» У МОВОТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (РІВЕНЬ СИНТАГМАТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ)

Сучасні дослідження мовотворчості, здійснювані в поліпарадигмальному дискурсі, усе частіше заглиблюються у витoki художнього мислення відповідно до ментальних особливостей образного світосприймання й світовідображення. Саме такий науковий інтерес викликає творчість Тараса Шевченка.

Як виразник народних дум і сподівань, він піднявся на висоту загальнонаціонального поета, якому судилося стати символом культурного і духовного відродження української нації. Розглядаючи поетичний мовосвіт Т. Шевченка, важливо зрозуміти домінантні естетичні настанови митця, характерні ідіостильові ознаки, рівень авторської традиційності й лінгвокреативності у творенні образів. Тому сьогодні лінгвістичне дослідження Шевченкової спадщини потребує, з одного боку, застосування ефективних методів, а з іншого – віднайдення малодосліджених сегментів у ній. До та-